

УДК 94 : 338.45] (477) «1882/1917»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.1.422>

*Olena Khodchenko**

FOREIGN INVESTMENT IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY IN EAST-CENTRAL UKRAINE IN 1882–1917

Abstract: The article examines the impact of foreign capital on the development of the industrial potential of Central-Eastern Ukraine during the period of rapid industrialization in the Russian Empire at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. It analyzes the historical circumstances that facilitated the large-scale economic involvement of investors from France, Belgium, Germany, and other European countries.

The aim of the study is to determine the role and significance of foreign investment and the industrial enterprises established by European entrepreneurs in shaping the economic, demographic, and sociocultural development of the Central-Eastern Ukrainian regions, as well as their contribution to the formation of the industrial historical-geographical region of the Donbas.

The research demonstrates that the imperial government's protectionist policies, combined with abundant natural resources and an accessible labor force, created favorable conditions for the implementation of foreign industrial projects. Western entrepreneurs, investing in mineral extraction and metallurgical production, received exceptionally high profits within short periods, which in turn attracted new investors, stimulated market activity, encouraged labor migration, and accelerated urbanization.

Special attention is given to the emergence of corporate towns – urban settlements that developed around large enterprises founded by foreign industrialists and their influence on demographic change and the formation of new social identities among the local population. Some of these settlements evolved into monofunctional towns whose economies were based on a single industrial sector supported by several companies.

The study shows that the introduction of Western technologies, technical standards, and managerial practices contributed to the large-scale exploitation of the region's mineral resources, the inflow of capital, and the integration of industrial production into European market relations.

Funding. This article was prepared with financial support from the project of the Department of World History at Oles Honchar Dnipro National University, “European multiculturalism as an experience and a path for Ukraine's European integration” (project No. 101127866 – EMKEpaUEI, registration card No. 5475), implemented within the EU ERASMUS+ Jean Monnet programme.

Keywords: Donbas, foreign investment, corporate towns, metallurgy, industrial urbanization

* *Khodchenko Olena* – PhD in History, Associate Professor of the Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1193-5939>;
e-mail: khodchenkoolena@gmail.com

ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ У РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1882-1917 РР.

Анотація: У статті досліджено вплив іноземного капіталу на формування індустріального потенціалу Центрально-Східної України в період активної індустріалізації Російської імперії наприкінці 19 – на початку 20 ст. Проаналізовано історичні умови, що сприяли масштабному залученню інвесторів із Франції, Бельгії, Німеччини та інших європейських країн, а також визначено їхню роль у розвитку промисловості регіону.

Метою дослідження є з'ясування місця та значення іноземних інвестицій і створених європейськими підприємцями промислових об'єктів у економічній, демографічній та соціокультурній трансформації Центрально-Східної України, а також у становленні історико-географічного індустріального регіону Донбас.

Показано, що протекціоністська політика імперського уряду, поєднана з наявністю багатих природних ресурсів і дешевої робочої сили, створила сприятливі умови для реалізації іноземних промислових проєктів. Західні підприємці, інвестуючи у видобуток корисних копалин і металургійне виробництво, отримували високі прибутки, що стимулювало подальший приплив капіталу, активізацію ринку праці, трудову міграцію та прискорену урбанізацію регіону.

Особливу увагу приділено формуванню корпоративних міст – урбанізованих поселень, що виникали навколо великих підприємств, заснованих іноземними інвесторами, – та їхньому впливу на демографічні процеси й появу нових соціальних ідентичностей. Окремі з цих поселень трансформувалися в монофункціональні міста, економіка яких ґрунтувалася на одній галузі, але підтримувалася кількома підприємствами.

У статті доведено, що впровадження західноєвропейських технологій, технічних стандартів і управлінських практик сприяло масштабній експлуатації мінеральних ресурсів, інтеграції промислового виробництва регіону в європейські ринкові зв'язки та формуванню модерної індустріальної інфраструктури.

Фінансування. Статтю підготовлено за фінансової підтримки проєкту кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Європейський мультикультуралізм як досвід та шлях європейської інтеграції України» (проєкт № 101127866 – ЕМКЕраUEI, реєстраційна картка № 5475), що реалізується в межах програми ЄС ERASMUS+ Jean Monnet.

Ключові слова: Донбас, іноземні інвестиції, корпоративні міста, металургія, індустріальна урбанізація

* Ходченко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1193-5939>; e-mail: khodchenkoolena@gmail.com

Вступ. У контексті сучасної російсько-української війни (з 2014 р.) питання окупованих територій Донбасу залишається актуальним з політичної, юридичної, культурної, соціально-економічної та історичної точок зору. На ресурси українських надр претендують як російські агресори, так і представники американських ділових кіл. В умовах протистояння, що склалося, та зазіхань Російської Федерації на Східні території України, як такі, що нібито були економічно розвинуті росіянами, важливо підкреслити внесок іноземних підприємців у перетворення Донбасу на потужний промисловий регіон.

Метою дослідження є з'ясування місця та значення іноземних інвестицій і створених європейськими підприємцями промислових об'єктів в економічній, демографічній і соціокультурній трансформації Центрально-Східної України, а також у становленні історико-географічного індустріального регіону Донбас.

Огляд літератури. Питання іноземного впливу на формування промислового комплексу Східної України привертала увагу як українських, так і зарубіжних дослідників.

У сучасній історіографії можна виокремити кілька напрямів, у межах яких прямо або побіжно розглядалася роль іноземного капіталу в розвитку промисловості регіону. Так, узагальнююча праця Н. Супрун¹, що розміщена у колективній монографії, присвячена іноземному капіталу в Україні 18 – початку 20 ст., окреслює загальну картину залучення іноземних інвестицій, проте лише частково торкається специфіки промислового розвитку Донбасу та Придніпров'я.

Питання національної структури капіталу в промисловому середовищі Російської імперії стали предметом дослідження С. Едвардса та Дж. Маккея². У роботі Дж. Маккея діяльність іноземців представлена у ширшому контексті індустріалізації Півдня Російської імперії, однак не деталізується промисловий «бум» у центрально-східних українських землях.

Важливий внесок у вивчення персоналій іноземних промисловців-інвесторів зробила Т. Водотика³, яка у своїх працях про Густава Гартмана показала особливості адаптації іноземних підприємців до імперського ринку. Подібний підхід простежується у працях Н. Венгер⁴, присвячених менонітському підприємництву, де розкрито феномен локальних промислових династій та їхній вплив на технічний прогрес регіону.

Історія окремих промислових центрів Донбасу та Придніпров'я представлена у низці краснавчих праць. Ці роботи містять значний фактичний матеріал щодо локальної історії населених пунктів, але не дають цілісного уявлення про регіональні процеси та їх взаємозв'язок із загальною динамікою індустріалізації.

¹ Супрун Н. Імпорт капіталу як чинник розвитку ринкового середовища та економічної інтеграції на межі XIX–XX ст. *Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин* / за ред. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2021. С. 125–147.

² Edwards S. Hughesovka: A Welsh Enterprise in Imperial Russia. Cardiff, 1992. 72 p.; McKay J.P. Pioneers for profit: foreign entrepreneurship and Russian industrialization, 1885–1913. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1970. 442 p.

³ Водотика Т.С. Іноземне підприємництво міст України кінця XIX – початку XX ст. на прикладі Густава Гартмана. *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 25–30; Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2018. 240 с.

⁴ Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Днепропетровск: ДНУ, 2009. 698 с.

Питання розвитку металургії, вугільної та гірничої справи розкрито у працях Г. Гайка та В. Білецького, В. Молчанова, К. Третьякова, С. Татарінова й інших⁵. Автори детально описують технологічні процеси, етапи становлення підприємств, соціально-економічні зміни у шахтарських і заводських поселеннях. Проте іноземний фактор у цих дослідженнях часто подається як другорядний або розглядається лише в контексті окремих підприємств.

Варто також відзначити низку праць В. Лазебник⁶, де авторка актуалізувала питання іноземних інвестицій і механізмів взаємодії між інвесторами та державними структурами.

Низка досліджень (В. Кулікова, Н. Буланової, С. Татарінова й ін.)⁷ присвячена соціальній структурі промислових поселень і формуванню робітничих спільнот. У цих роботах іноземні підприємці згадуються як важливий чинник змін, однак їхня роль як каталізатора соціальної модернізації регіону не отримала належного висвітлення.

Аналітична доповідь Інституту історії України НАНУ (В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова)⁸ пропонує міждисциплінарний погляд на Донбас і Крим, включно з економічними та етнокультурними аспектами. Хоча іноземний капітал не є центральною темою, автори підкреслюють його значення для формування регіональної ідентичності та промислової структури.

Попри значну кількість праць присвячених окремим підприємствам, містам, галузям або персоналіям, комплексного огляду масштабів, механізмів і наслідків іноземного впливу на становлення металургійно-вугільного комплексу Центрально-Східної України досі не представлено.

Соціально-економічні трансформації наприкінці 18 – 19 ст. Кінець 19 – початок 20 ст. став періодом суттєвих соціально-економічних зрушень на території Сходу України. Ці трансформації відбувалися не лише внаслідок внутрішніх модернізаційних процесів у Російській імперії, а й завдяки зростанню масштабної участі іноземного капіталу в промислому розвитку регіону.

Саме наприкінці 19 ст. іноземні інвестори – передусім з Франції, Бельгії та Німеччини – здійснили істотний внесок у становлення металургійної, видобувної, машинобудівної галузей, а також у розвиток фінансово-кредитної інфраструктури.

⁵ Гайко Г.І., Білецький В.С. Нарис історії гірництва в Україні. Київ: ТОВ «Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”», 2022; Белицький П. Железнодорожное строительство в Донбассе: 1858-1918. Ч. 1. 2012. *Донець: історія, події, факти*. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/846>; Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015; Третьяков К.М., Татарінов С.Й. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу (з 18 до початку 20 ст.): навчальний посібник. Артемівськ, 2010. 132 с.

⁶ Лазебник В. Іноземні інвестиції та цінні папери акціонерних товариств часів першої індустріалізації України. 1870-1918 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2019. № 4. С. 145-154; Лазебник В. Іноземні інвестиції в Україні. Кінець XIX – початок XX ст. *Fashion of Diplomacy in Ukraine*. 2017. № 5. С. 8-9.

⁷ Куліков В.О. Підприємства і суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр.: дис... д.іст.н. Харків, 2021; Буланова Н.М. Проблема урбогенезу Кам'янського-Дніпродзержинська. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. С. 52-61; Татарінов С.Й., Федотов С.А. Етнічна історія північно-східної Донеччини (XVIII – початок XX ст.): культурологічне дослідження. [Донецьк], [2013]. 103 с.

⁸ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.

Західноєвропейський інвестиційний вплив не лише забезпечив приплив фінансових ресурсів, а й сприяв розбудові промислового комплексу регіону, технологічному оновленню виробництва, розширенню транспортної мережі та формуванню нових робітничих поселень і трудових практик.

Однак залучення іноземного капіталу в промисловий розвиток Центру та Сходу України розпочалося значно раніше. Вже наприкінці 18 ст. розвиток металургійної промисловості в регіоні відбувався за участі іноземних фахівців. Це було зумовлено потребою постачання гармат і снарядів для Чорноморського флоту та приморських міст-фортець.

У 1795 р. Катерина II видала наказ про створення чавуноливарного заводу на території Луганщини, поблизу поселень Кам'яний Брід і Вергунка. Керівником проєкту став шотландець Карл Гаскойн, який розвідав поклади вугілля та залізної руди. Для будівництва заводу були залучені англійські майстри, а в подальшому весь адміністративно-технічний персонал складався з англійців. Перша продукція заводу була випущена у 1798 р.

Після поразки у Кримській війні (1853-1856 рр.) Луганський завод, позбавлений замовлень від флоту, зазнав значних збитків. Лише наприкінці 1850-х рр. його переобладнали для випуску цивільної продукції – котлів, парових машин, а згодом і металургійного обладнання.

До кінця 1850-х рр. на сході України було збудовано ще один металургійний завод – Петровський (Єнакієве), де започаткували сталеплавильне та рейкове виробництво. Це підприємство було створене й оснащене бельгійськими спеціалістами⁹.

Важливу роль у розвитку фінансово-кредитної системи регіону відіграли німецькі колонії, які сформувалися у Нижньому Подніпров'ї внаслідок еміграційної політики Катерини II. Окрім сільськогосподарської діяльності, німецькі колоністи активно займалися підприємництвом. Саме у Придніпров'ї та столицях імперії почали створюватися перші німецькі фінансово-кредитні спілки та компанії, які відіграли провідну роль у розвитку господарства регіону.

Німецькі підприємці приймали російське підданство, але зберігали зв'язки з Німеччиною та німецьким бізнесом. У період промислового піднесення вони стали ключовими агентами, що поєднували інтереси іноземних компаній із російськими урядовими структурами. Наприклад, Б.Трейєндфельс був відповідальним агентом «Товариства Російської гірничої промисловості», Г. Майєр представляв інтереси німецького гірничопромислового товариства «Піролюніт», Р. Кох – товариства «Дойчер Кайзер», а Т. Гнатке – «Російської гірничозаводської промисловості»¹⁰. Засновані німецьким капіталом великі банківські та фінансові установи стали першими, хто почав вкладати кошти в українську промисловість. Їх приваблював потенціал великого ринку, наявність природних ресурсів і відносно дешева робоча сила.

Розвиток промисловості Сходу України з активним залученням іноземного капіталу був зумовлений двома ключовими факторами. Першим стала протекціоністська митно-фінансова політика Російської імперії, запроваджена у 1874 р. Вона передбачала

⁹ Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 70.

¹⁰ Супрун Н. Імпорт капіталу як чинник розвитку ринкового середовища... С. 129.

встановлення високих мит на ввезення вугілля через порти Азовського та Чорного морів. У 1877 р. митні збори були ще більше підвищені, а в 1884 р. зросли мита на імпорт чавуну. З 1885 р. обмежувальні заходи поширилися на більшість імпортованих товарів. Майже заборонні митні ставки стали потужним стимулом для розвитку місцевої вугільної та металургійної промисловості, орієнтованої на використання власної сировини¹¹. Другим важливим фактором стало відкриття у 1866 р. біля Кривого Рогу родовищ залізної руди з найвищим вмістом заліза в Україні. Відкриття зробив О. Поль, німець за походженням; проте російські капіталісти не змогли вчасно оцінити його значення. Протягом 12 років О. Поль намагався знайти російських інвесторів для розробки родовищ, але марно. У 1880 р. він передав права на орендовані ним землі французьким підприємцям, які заснували «Анонімне товариство криворізьких залізних руд» зі статутним капіталом у 5 млн. франків. Уже в 1881 р. компанія розпочала активний видобуток руди.

Додатковий імпульс розвитку регіону надала нещодавно прокладена розгалужена мережа залізниць, яка забезпечувала ефективне транспортування сировини та готової продукції¹².

Збіг наведених обставин сприяв усвідомленню високої інвестиційної привабливості регіону для розвитку металургійної промисловості. Першими цей факт оцінили іноземні підприємці, які почали переміщувати свої капітали та інтереси з Європи на Схід України¹³. Основними галузями, розвиток яких підтримував і російський уряд, стали залізнична, вугільна, металургійна та машинобудівна промисловість.

Розширення іноземних інвестицій та земельний бум. Першим серед іноземних інвесторів, які долучилися до промислового розвитку центрально-східної України, став валлійський підприємець Джон Х'юз. У 1874 р. він заснував «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва» (New Russia Ironworks Co)¹⁴. Одночасно з будівництвом заводу було закладено робітниче селище Юзівка, яке згодом перетворилося на сучасне місто Донецьк. Скориставшись казенними замовленнями й урядовими гарантіями, Х'юз швидко налагодив масштабне виробництво. Йому було дозволено безмитне ввезення обладнання та всіх необхідних ресурсів для цього. При

¹¹ Сорокин А.И. Протекционизм и промышленное развитие России в XIX веке. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 5. 2009. Вып. 4. С. 88.

¹² Будівництво залізниць почалося після поразки Російської імперії в Кримській війні 1853-1856 рр. Фондаторами Головного товариства залізниць (1857) були іноземні банкірські дома: братів Перейра (Франція), фірма Медельсона (Німеччина), барон А. Штіглиць (Петербург), С.А. Френкель (Польща), англійці – брати Берінг, бельгійська компанія «Голе і Ко». Згодом товариство стало підконтрольним уряду і його діяльність обмежена. У подальшому розвиток головних магістралей було узятو під контроль держави та російських капіталістів, але в будівництво другорядних ліній продовжували вкладати кошти й іноземці, як, наприклад, французи у залізницю Курахово-Желанне, Д. Х'юз від Костянтинівки через Єленовку до Маріуполя (Белицкий П. Железнодорожное строительство в Донбассе...), німці в Токмацьку залізницю (Бобылева С. (сост.). Немцы Украины. Материалы к энциклопедии «Немцы России». Вып. 7. Москва: Общественная академия наук российских немцев, 2002. С. 22).

¹³ McKay J.P. Pioneers for profit... P. 28-35.

¹⁴ Д. Х'юз викупив концесію у князя С. Кочубея за 50 тис. рублів. Станом на 1914 р. вартість компанії досягла 1 740 000 фунтів стерлінгів. До її активів, окрім Юзівського заводу з допоміжними цехами, входили вугільні та залізничні копальні загальною площею 18 888 десятин (зокрема Криворізькі, придбані у 1894 р.), а також залізниця протяжністю 34 версти [Державний архів Російської Федерації. Ф. Р-7952. Оп. 6. Спр. 120. Арк. 14; Edwards S. Hughesovka... P. 12].

плануванні заводу Х'юз застосував комплексний підхід, об'єднавши всі технологічні ланцюги та етапи металургійного виробництва, що істотно знизило витрати.

Він першим почав використовувати багату залізом криворізьку руду, що стимулювало будівництво Катерининської залізниці, яка з'єднала рудний басейн із вугільним. Це дозволило товариству Х'юза отримати у 1884-1888 рр. прибуток у розмірі 147%, що стало одним із найуспішніших прикладів іноземного підприємництва у промисловому розвитку регіону¹⁵.

Комерційний успіх Х'юза надихнув інших іноземних підприємців активно інвестувати кошти у металургійно-вугільну економіку. До того ж уряд запропонував досить низьку ціну на оренду землі під будівництво.

Втім, іноземні інвестори, ймовірно, не схильні були довіряти уряду, тому віддавали перевагу купівлі землі у власність. Тому торгівля землею для місцевих землевласників стала справжнім «Клондайком». Землі активно купували та перепродавали, що спричинило стрімке зростання їхньої вартості.

Газета «Южный край» у рубриці «Вести с юга» від 24 серпня 1895 р. писала: «...Колишній гірник купив землю і через 10 років продав її за 1 млн. рублів. Його сусід, простий селянин, 17 років тому на своєму наділі замість сільського господарства почав розробляти надра, потім на зароблені кошти (від видобутку вугілля) купив до 1 500 десятин і тепер продав лише 800 десятин за 1 300 000 рублів...».

«...Французи та бельгійці вкладають мільйони... бельгійці виплатили селянській громаді сотні тисяч рублів за право користуватися їхніми надрами... Угоди, подібні до описаних, стали у нас звичайним явищем...».

«...Один німець купив 3-4 роки тому за Макіївкою 1000 десятин по 50 рублів за десятину без надр, потім доплатив власнику 30 тисяч за надра. Нещодавно бельгійці дізналися про це і звернулися до нього:

- Продайте вашу землю.
- Купуйте.
- Скільки?
- 1 мільйон рублів.
- Чи погодитеся на 600 тисяч?
- Жодної копійки менше мільйона.

І, звісно, німець наполягатиме на своєму...

...Сподіваємося, що капіталісти спрямовуватимуть свої інвестиції до нашого регіону, щоб із вигодою для себе та користю для держави вкласти тут свої кошти. Пройде якихось 3-4 роки, і тоді, можливо, буде вже запізно»¹⁶.

У газеті від 18 листопада 1895 р. писали: «Кам'яновугільні та рудні землі Донецького басейну з невичерпними покладами дедалі більше переходять у руки іноземців. До їхньої появи поклади кам'яного вугілля найвищої якості та залізної руди продавалися у Слов'яносербському повіті по 40-60 рублів за десятину, і то їх купували дуже неохоче. Тепер же бельгійці пропонують за ці ж землі по 200-300 рублів за десятину. Зрозуміло, що за таких умов власникам вигідніше продавати свої землі іноземцям, а не росіянам... Ми

¹⁵ Сутрун Н. Імпорт капіталу як чинник розвитку ринкового середовища... С. 132.

¹⁶ Южный край. 1895. 24 августа.

бачимо, що ті рудні землі, які ще недавно перебували у російському володінні та марно шукали вільний капітал для свого розвитку і правильної організації справи... перейшовши тепер у руки іноземців, одразу здобули таку значну довіру, що їхні акції котируються на іноземних біржах майже вдвічі вище...»¹⁷.

Ця стаття яскраво демонструє, як прихід іноземного капіталу суттєво змінив економічну ситуацію у регіоні, підвищивши вартість землі, «відкрив» привабливість цього регіону для міжнародних фінансових ринків.

Формування індустріального ландшафту корпоративними поселеннями.
Швидко, наче гриби після дощу, множилися іноземні компанії, акціонерні товариства та приватні підприємства, розвиваючи промисловість у Бахмутівському, Словоносербському, Олександрівському, Катеринославському, Павлоградському, Верхньодніпровському повітах Катеринославської губернії та Криворізькому повіті Херсонської губернії. Там, де ще недавно простягався дикий степ, стрімко зростали шахти й заводи, виникали робітничі поселення.

Услід за металургійною промисловістю, також за активної участі іноземців, стрімко розвивалася машинобудівна галузь. Її головними центрами стали Олександрівськ, Херсон, Бердянськ, Миколаїв, Харків, Одеса та Київ. Уже в 1895 р. половина всіх сільськогосподарських машин Російської імперії вироблялася в Україні¹⁸.

Іноземні підприємці впроваджували передові на той час, але вже добре відпрацьовані в Європі та США, технології й обладнання. Вони привносили досвід спеціалістів-іноземців, який поступово переймали місцеві кадри (яскравий приклад – Михайло Курако).

Зазвичай біля заводу або копальні іноземні власники будували для своїх спеціалістів окремі містечка з комфортними умовами, звичними для їх Батьківщини. Для робітників же зводили бараки, а коли місць у них ставало замало, поряд починали з'являтися напівземлянки та мазанки. Так поступово розросталися поселення. З часом виникала потреба у лікарнях, школах, а також іншій соціальній інфраструктурі. Усе, чим користувалися іноземці – їхні оселі, організація дозвілля, комфорт і соціально-культурні потреби – з часом ставало надбанням місцевого населення та частиною українського життя й культури.

У 1880-1890-х рр. власниками майже всіх металургійних заводів в Україні були переважно іноземні компанії та банки. 12 із 18 металургійних заводів повністю належали іноземцям, а в статутному капіталі інших шести переважала іноземна частка.

Усіма заводами керували іноземні адміністрації, а технологічними процесами – іноземні спеціалісти. Більшість акціонерних товариств, що володіли підприємствами галузі, діяли на основі іноземних статутів, а їхні правління, як правило, розташовувалися за кордоном¹⁹. Винятком у цьому регіоні було лише два заводи – підприємство російського промисловця Пастухова та «Донецько-Юр'ївське металургійне товариство», засноване у 1885 р. місцевим підприємцем О. Алчевським. Попри короткий період процвітання, обидва

¹⁷ Южный край. 1895. 18 ноября.

¹⁸ Супрун Н. Імпорт капіталу як чинник розвитку ринкового середовища... С. 143-144.

¹⁹ Щербаков И.В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.). *Экономическая история: ежегодник*. 2008. Т. 2007. С. 81.

заводи згодом зіткнулися зі складнощами та були поглинуті синдикатом «Продамет», який контролювали французи (70% акцій), бельгійці та німці²⁰.

Вугільні копальні та рудні кар'єри, що належали місцевим підприємцям, не могли конкурувати з технічно краще оснащеними шахтами іноземних компаній. У результаті вони поступово переходили у власність іноземців або потрапляли під контроль, насамперед, синдикату «Продвугілля».

Іноземний капітал охоплював не лише вугільну та металургійну промисловість, а й соледобувну, склоробну та цегельну галузі.

На початок 1900 р. на території Донбасу діяли чотири товариства з видобутку солі, з яких два належали голландцям та французам. Вони володіли трьома з п'яти шахт і забезпечували 79% загального видобутку солі²¹. Бельгійці були монополістами у склоробній галузі.

Напередодні Першої світової війни на українських землях діяли 83 іноземні компанії, серед яких особливу активність проявили французькі, бельгійські та німецькі підприємці. Іноземний капітал становив понад 70% усіх інвестицій у ключові галузі (вугілля, металургія, машинобудування) у Центрально-Східній Україні.

Табл. 1. Іноземний капітал за національністю, в усіх корпораціях, які працювали в Російській імперії (в рублях) (без облігаційного боргу)²²

	1880	1890	1900	1915
Франція	26,8	61,4	210,1	594,4
Великобританія	29,0	29,8	102,5	491,5
Німеччина	29,8	68,8	197,4	399,0
Бельгія	1,7	17,1	220,1	230,4
Інші	4,2	9,1	31,5	224,0
Всього	91,5	186,2	761,9	1939,3

Табл. 2. Іноземний капітал у промисловості Центрально-Східної України у 1900 р. (у мільйонах франків)²³

Франція	275,2
Бельгія	550,0
Великобританія	33,7
Німеччина	29,1

Далі, розглянемо, коли і як з'являлися в регіоні підприємства з іноземним капіталом та як вони сприяли урбанізації поселень і трансформації степового простору Східної України.

²⁰ Голубничий В. До питання про національність «місцевого капіталу». *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*: у 2 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2019. С. 103.

²¹ Дадашов О.С., Татаринів С.Й. Витоки солевидобутку в Донбасі. Артемівськ: Печатный двор, 2009. 86 с.

²² McKay J.P. *Pioneers for profit...* Р. 32.

²³ Ibid. Р. 36.

Індустріальний розвиток Катеринослава наприкінці 19 – на початку 20 ст.
10 травня 1887 р. розпочав роботу «Олександрівський Південно-Російський сталеливарний завод», заснований Брянським акціонерним товариством за участю франко-бельгійського капіталу та фахівців. До 1896 р. завод мав повний виробничий цикл: чотири доменні печі, чотири мартенівські печі та шість прокатних станів. У 1902 р. тут працювало понад 7 тисяч робітників. Напередодні Першої світової війни, у 1914 р., завод посідав перше місце в імперії за обсягами виплавки чавуну та друге – сталі.

У 1889 р. почав діяти трубний завод «Шодуар-А», заснований «Акціонерним товариством руських трубопрокатних заводів» з капіталом 3,5 млн. рублів. Близько 80% акцій належало братам Шодуар із Бельгії. Завод виготовляв сталеві труби, чавунне та бронзове литво. Устаткування працювало на парових машинах, електропостачання забезпечували п'ять динамо-машин. У 1899 р. на підприємстві працювало 1900 осіб.

Того ж року на лівому березі Дніпра був збудований завод «Шодуар-В» (нинішній «Комінмет»), який спеціалізувався на листовому прокаті та мав цех оцинкування. У 1903 р. до складу підприємства приєднали завод «Карл Бертольд». У 1909 р. запрацював цех з виробництва лопат, а у 1914-му – промислових охолоджувачів. Завод «Шодуар-В» став першим промисловим об'єктом на лівому березі Дніпра – в Нижньодніпровську.

Володимир Гіляровський у статті «Железная горячка» описав цю індустріальну трансформацію так: «Нижньодніпровськ кілька років тому – пустир, а тепер – величезна станція, оточена на кілька верст різноманітними заводами... І всі до одного заводи... усе належить іноземцям, і все створено тільки ними...»²⁴.

У 1891 р. німецький підприємець Б. Гнатке заснував цвяховий завод, а в 1909 р. – ще один на лівому березі Дніпра, з механічними, електричними, тепловими й іншими цехами (нині Нижньодніпровський трубопрокатний завод).

У Нижньодніпровську також діяли: «Бельгійське товариство штампування», «Анонімне товариство русько-бельгійських заводів задля виготовлення печей» – заводи «Естампаж» (також випускав стрілки, хрестовини, артснаряди) та «Печний», французьке підприємство «Франко-руські майстерні».

У 1895 р. в місті запрацював перший у Російській імперії цементний завод з виробництва портландцементу з металургійних шлаків (Франко-російська компанія штучних цементів).

У 1914 р. було збудовано третій завод братів Шодуар – «Шодуар-С», що випускав металургійне обладнання (нині – «Дніпротяжмаш»). Уже в 1915 р. тут працювали дві доменні печі, чавуноливарний та ремонтно-механічний цехи. На заводі було зайнято близько 500 працівників.

Єдиним великим вітчизняним підприємством до 1900 р. були вагонні майстерні Катерининської залізниці, які почали працювати у 1896 р.

Завдяки утворенню біля промислових підприємств робітничих поселень – Фабрика, Чечелівка, Брянська слобода, Амур, Бараф, Сахалін, Султанівка – Катеринослав стрімко розвивався та заселявся. Протягом 1887-1897 рр. населення міста зросло вдвічі – до 112 839 осіб (за даними перепису). Вагомим внеском у розвиток міської інфраструктури стали

²⁴ Гіляровський В.А. Рассказы и очерки. Москва: Директ-Медиа, 2010. С. 61.

електричні трамваї, запущені бельгійцями – компанією «Анонімне товариство міських залізниць» під керівництвом Густава Орбана²⁵.

Промислова Юзівка: витоки індустріального міста. Металургійний завод Джона Х'юза став першим великим промисловим підприємством регіону, започаткувавши його індустріальну епоху. Створення заводу поклало початок об'єднанню села Олександрівка з навколишніми робітничими поселеннями, яке згодом сформувало місто Юзівка.

Для забезпечення потреб заводу та вугільних копалин було збудовано низку допоміжних підприємств: у 1880 р. – відкрито завод з виробництва вогнетривкої цегли; у 1889 р. південніше заводу Х'юза зведено машинобудівний і чавуноливарний завод, заснований підприємцями Е.Т.Боссе та Р.Г.Геннефельдом із залученням німецького капіталу. Завод спеціалізувався на обладнанні для підземних робіт у шахтах. У 1889 р. в Юзівці почали працювати майстерні з ремонту гірничошахтного обладнання, засновані французькою компанією. Вони займалися обслуговуванням маневрових паровозів і шахтної техніки. Пізніше це підприємство стало відоме як «Рутченківський машинобудівний завод гірничого обладнання»²⁶. У 1898 р. розпочав роботу Рутченківський коксовий завод зі 142 печами. У 1912 р. відкрито Мушкетовський коксовий завод, оснащений вже 408 печами, що зробило його одним із провідних підприємств такого профілю у регіоні.

Розвинена система видобутку сировини у вугільному краї стимулювала створення нових виробництв. Під час Першої світової війни виникла потреба у вибухових речовинах, тож у 1917 р. в Юзівці побудовано азотний завод (нині – Донецький завод хімічних реактивів), який став вагомим елементом хімічної галузі регіону.

Ріст промисловості прямо вплинув на демографічну ситуацію: якщо у 1870 р. у селі Олександрівка проживало лише 164 особи, у 1884 р. вже 5 494 мешканці біля Юзівського заводу; у 1897 р. – 29 тисяч осіб; а у 1917 р. – 70 тисяч жителів, саме тоді Юзівка отримала статус міста²⁷.

Таким чином, Юзівський завод і численні допоміжні підприємства стали рушієм формування одного з найбільших промислових центрів України²⁸.

Кривий Ріг: народження залізрудного гіганта. У 1881 р. Олександр Поль спільно з французьким підприємцем Полем Талабо заснував у Парижі акціонерне товариство «Залізні руди Кривого Рогу» зі статутним капіталом 5 млн. франків. До складу акціонерів увійшли провідні французькі компанії та підприємці, а директором товариства було обрано Альфонса Парана.

У тому ж році на першому криворізькому руднику «Саксагань» було видобуто 555 тисяч тон залізної руди – подія, що стала символом початку промислової епохи в регіоні.

У 1885 р. з'явилась друга потужна структура – «Новоросійське товариство

²⁵ Шруб К. «Заводы Шодуара: тройной юбилей символов металлургии Днiпра». URL: <https://gorod.dp.ua/news/166418>; Городченко В. Брянскому заводу 130 лет. URL: <https://gorod.dp.ua/news/131988>; Шатров М. Город на трёх холмах. Дніпро: Промінь, 1966. С. 118-123.

²⁶ Гонимов И. Старая Юзовка. 1869-1905. [Сталино]: Сталинское обл. изд-во, 1953. С. 12; Державний архів Донецької області. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 1.

²⁷ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886. С. 229-231.

²⁸ Смолий В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим... С. 35-36; Куліков В.О. Підприємства і суспільство... С. 121-122.

кам'яновугільного, залізороного і рейкового виробництва», яке відкрило рудник Лихмана. З 1886 р. до видобутку руд долучилося «Південно-Російське Дніпровське товариство» з річною продуктивністю близько 295 тисяч пудів, а у 1888 р. – «Брянське товариство» з франко-бельгійським капіталом.

Знаковою подією стало будівництво у 1890 р. першої доменної печі на Гданцівському чавуноливарному заводі. На кінець 19 ст. у Криворізькому басейні працювало 32 рудники, довкола яких сформувалися численні робітничі поселення – осередки майбутнього міста гірників і металургів²⁹. Розосередженість рудників, кар'єрів і робочих поселень заклали основу найбільшого по площі міста не тільки в Україні, а й в Європі.

Кам'янське: металургійне серце імперії. У 1887 р. «Варшавське товариство» разом із бельгійською компанією «Коккеріль» заснували біля села Кам'янське (тоді близько 2 тис. мешканців) «Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство». Початковий капітал підприємства становив 5 млн. рублів³⁰.

Будівництво заводу просувалося стрімко: «Коккеріль» терміново постачала обладнання зі своїх європейських заводів, а польська сторона – зі своїх підприємств. Із Польщі запросили інженерів і висококваліфікованих працівників.

Вже навесні 1889 р. завод видав першу продукцію, були запущені коксові печі, бессемерівське та мартенівське сталеплавильні відділення, а також прокатний цех. Через 8 років – чистий прибуток склав 4,8 млн. рублів³¹. До 1913 р. завод перетворився на справжній металургійний гігант: 5 доменних печей, 10 мартенівських печей, 3 бессемерівські конвертери, 6 прокатних цехів.

Перед Першою світовою війною структура капіталу підприємства виглядала так: 40% – бельгійські акціонери, 33% польські, 27% французькі³².

Поруч із заводом було засновано дві колонії: Верхню (для інженерно-технічного персоналу) та Нижню (для робітників). На 1917 р. на підприємстві працювало вже 14,5 тисячі робітників. У процесі розбудови металургійного комплексу навколо Кам'янського сформувалися нові робітничі поселення – Піски та Нові Плани, які поступово перетворилися на так звані «промислові села».

Динамічне зростання населення стало яскравим відображенням індустріального розвитку міста: у 1897 р. – 16 878 мешканців, у 1913 р. – 40 407 мешканців, з яких лише 7 405 належали до сільського населення³³.

На 1912 р., окрім містоутворюючого металургійного заводу, у Кам'янському працювали: 2 цегельні заводи, пивоварний завод, канатна фабрика, 3 парових млини, 17 ремісничих майстерень.

Місто також розвивало соціальну інфраструктуру: працювали 2 гімназії, заводське училище, 9 початкових шкіл, заводська та земська лікарні, культові споруди всіх основних вірувань. На початку 20 ст. Кам'янське вже було сформованим індустріальним та освітньо-

²⁹ Енциклопедія Криворіжжя: у 2 т. / упоряд. В.П. Бухтіяров. Кривий Ріг: ЯФФА, 2005; Гайко Г.І., Білецький В.С. Нарис історії гірництва в Україні. Київ: ТОВ «Видавничий дім "Києво-Могилянська академія"», 2022. 194 с.

³⁰ Щербаков І.В. Германские инвестиции... С. 74-76.

³¹ Куліков В.О. Підприємства і суспільство... С. 133.

³² Російський державний історичний архів. Ф. 23. Оп. 28. Спр. 2605. Арк. 1-31.

³³ Буланова Н.М. Проблема урбогенезу... С. 57.

культурним центром, що приваблював робітників, інженерів і підприємців не лише з різних регіонів імперії, а й із-за кордону³⁴.

Верхньодніпровськ. Бельгійське «Верхньодніпровське металургійне товариство» заснувало тут металургійні підприємства та шахти. У 1895 р. запрацював перший завод, а через три роки – «Механічний завод чавунно- і мідноливарний Йоганна Фрезе»³⁵.

Формування промислового потенціалу Нікополя та Марганцю. Промисловий розвиток Нікополя та Марганцю розпочався у другій половині 19 ст. У 1885 р. на територіях, що належали великому князю Михайлу Романову, був відкритий перший рудник із видобутку марганцевої руди. Високий вміст марганцю та значні поклади привернули увагу закордонних інвесторів, і вже наступного року копальні було передано в оренду американо-німецькому акціонерному товариству «Нікопольсько-Маріупольське металургійне товариство», яке паралельно здійснювало будівництво металургійного заводу в Маріуполі³⁶.

На межі 19-20 ст. у регіоні діяло дев'ять акціонерних компаній, переважно з бельгійським і французьким капіталом, які здійснювали розробку марганцевих родовищ. Саме наявність багатих покладів марганцю сприяла становленню Нікопольського району як одного з провідних промислових центрів Придніпров'я.

Варто зауважити, що основи металургійної переробки в регіоні були закладені ще у 1883 р. братами Францем і Йоганном Крашевськими – підприємцями австрійського походження. Засновані ними ковальсько-слюсарні майстерні швидко трансформувалися у завод із виробництва землеробської техніки (згодом – підприємство «НИКРА»). У 1895 р. брати започаткували друге підприємство – чавуно-мідноливарний завод, який функціонує і сьогодні під назвою «Нікопольський завод трубопровідної арматури». З початком Першої світової війни, у зв'язку з національною приналежністю власників до держави-противника, підприємство було конфісковане³⁷.

Промислова специфіка Бахмута. Початки промислового розвитку Бахмута безпосередньо пов'язані з видобутком солі, що мав тут глибокі історичні корені. З часів козацтва сіль добували методом випаровування, утворюючи стійку солепромисловою традицію³⁸. Важливим етапом стало впровадження у 1874 р. нової технології механічного подрібнення кам'яної солі, ініційованої підприємцем грецького походження І. Скарамангою³⁹.

Станом на 1900 р. у регіоні діяли десятки соляних копалин і чотири великі рудники,

³⁴ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Т. 4: Дніпропетровська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. С. 222-247; Буланова Н.М. Проблема урбогенезу... С. 58-60.

³⁵ Фабрики, заводи і рудники: справочная книга Екатеринославской губернии на 1902 г. Екатеринослав: Н.И. Гаврилов, 1902; Кавун М. Верхньодніпровську – 225. Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2005 рік: бібліограф. видання / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ: ДОНУБ, 2004.

³⁶ Щербаків І.В. Германские инвестиции... С. 78.

³⁷ Разуваева Н. Завод земледельческих машин братьев Франца и Ивана Францовичей Каршевских. *Нікополь и стар, и млад...* 2019. URL: <https://cutt.ly/UtUYeCYk>

³⁸ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. С. 116-117.

³⁹ Третьяков К.М., Татаринів С.Й. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу... С. 66-69.

об'єднані в Бахмутський соляний синдикат. На підприємствах працювали 874 робітники. Соляну промисловість активно фінансували інвестори з Німеччини, Франції, Великої Британії, Нідерландів і Бельгії. Зокрема, Харламівська копальня була заснована французьким акціонерним товариством ще у 1882 р.

Окремим напрямом залучення іноземного капіталу стала цегляна промисловість, яка розвивалася переважно для задоволення потреб будівництва, зокрема у металургійній інфраструктурі. Бахмутська цегляна галузь мала виразне інтернаціональне представництво. До числа підприємців належали греки, австрійці (Франц Рост), росіяни (Мінаєв, Решетников, Любіцький), німці (К. Фарке, В. Штерцер, Готліб Феттер, Денцігер), євреї (Мойсей Венгеровський) та інші. Загалом наприкінці 19 ст. в місті діяло понад десять цегельних підприємств⁴⁰.

Металургійний сектор у регіоні також мав ознаки іноземного підприємництва. Відомим був чавуноливарний завод німця Карла Квельмса. Крім того, поблизу Микитівки з 1883 р. німецькі інвестори здійснювали розробку родовищ ртутьвмісних руд у межах проєкту «Ртутное дело Ауэрбаха и К^о»⁴¹.

Розвиток соляної та будівельної промисловості у районі Соледару. У 1871 р. купець і природодослідник грецького походження Іван Скараманга (Таганрог) виявив за допомогою буріння потужний соляний пласт на території сучасного Соледару. Вже у 1881 р. навколо нього було засновано шість шахт: Брянцевську, Нову Величку, Харламівську, Деконсько-Поклонну, Пшеничного та «Петро Великий».

Від 1884 р. п'ять із шести шахт перейшли у власність французьких інвесторів, які здійснили реконструкцію виробництва та модернізацію технічного обладнання. Безпосередньо біля Харламівської копальні було споруджено солеварний завод. Водночас найбільшою та технологічно досконалою шахтою стала «Петро Великий», заснована голландськими підприємцями в рамках діяльності «Голландського товариства розробки кам'яної солі в Росії», створеного у 1884 р.⁴²

У 1887 р. в селищі Білокам'янка поблизу Соледару розпочало роботу підприємство з виробництва алебастру та вогнетривкої цегли. У 1903 р. завод був викуплений німецьким промисловцем Едмундом Фарке – власником Деконських заводів. Після модернізації підприємство увійшло до п'ятірки провідних виробників галузі за потужністю⁴³.

Індустріалізація Горлівки у контексті транснаціонального капіталу та соціальної модернізації. Станом на 1884 р. Горлівка вже сформувалася як значне шахтарське поселення з населенням близько 3 500 осіб. Важливим етапом її індустріального розвитку стало заснування у 1872 р., з ініціативи гірничого інженера П.М. Горлова, «Товариства південноросійської кам'яновугільної промисловості»⁴⁴. До

⁴⁰ Соколовский Г. История города, сложенного из кирпичей. Харьков, 2021. С. 15-16; Татаринов С.И. Бахмут: очерки истории. 1783-1917. Артемовск, 2001. С. 60-63.

⁴¹ Щербаков И.В. Германские инвестиции... С. 84.

⁴² Третьяков К.М., Татаринов С.И. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу... С. 75.

⁴³ Жукова Н. Заводу немає, але є історія. Митці зняли з підлітками з Соледару відео про знищений завод вогнетривів (ВІДЕО, ФОТО). *Вільне радіо*. 2021, 3 березня. URL: <https://bit.ly/4brKeZX>; Третьяков К.М., Татаринов С.И. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу... С. 101.

⁴⁴ Устав Общества Южно-Русской каменно-угольной промышленности. Санкт-Петербург: Типо-литография П.И. Шмидта, 1892. С. 3-5.

1879 р. підприємство охоплювало близько 1000 робітників⁴⁵. Проте у 1881 р. через фінансові труднощі Горлов передав акції компанії французьким інвесторам, які суттєво розширили виробничі потужності, придбали понад 1000 десятин землі та заснували нові шахти – «Альберт» (1889) та «Альфред» (1897)⁴⁶. Біля кожної з них функціонували сортувальні фабрики, а поруч зі старою «Копальнею № 1» – коксові печі. Також було налагоджено виробництво паливних брикетів, що поставлялися на кораблі Чорноморського флоту. Обсяг видобутку вугілля у 1899 р. сягнув 42 млн. пудів.

До французького капіталу у 1899-1900 рр. долучилися і бельгійські компанії: «Бельгійське анонімне товариство Государевобайракських кам'яновугільних копалин» і «Товариство Нікітівських копалин». У 1897 р. поруч було збудовано машинобудівний завод із чисельністю персоналу понад 1000 осіб, що мав у своєму складі ливарний, модельний, ковальський цехи та механічні майстерні. Завод виробляв обладнання для шахт і металургійних підприємств. Поблизу сформувалося робітниче поселення, яке у 1899 р. налічувало близько 3 000 жителів і згодом злилося з колоніями Горлівки.

У 1885 р. німецький підприємець А. Ауербах заснував підприємство з видобутку кіноварі – «Товариство ртутного виробництва А. Ауербаха і К^о»⁴⁷. Упродовж 1893-1895 рр. до структури міської промисловості додалися алебастровий, цементний, цегельний і маслопереробний заводи, кілька вальцевих млинів і кам'яний кар'єр.

До 1913 р. у промисловому секторі міста працювало понад 13 тисяч осіб. Водночас соціальна інфраструктура характеризувалася різкою контрастністю: в центрі розміщувалася колонія іноземного інженерно-технічного персоналу, а на периферії – казармені поселення, близько 1 200 стандартних тривіконних будинків (організованих у 18 ліній) і понад 1 300 напівземлянок, заселених робітничими родинами. Загальна чисельність населення у 1913 р. становила приблизно 30 тисяч осіб.

Умови праці були вкрай важкими. Тривалість робочого дня складала 10 годин на заводах і 12 – у забоях. Система штрафів скорочувала заробітну плату на 20-40% навіть за незначні порушення. Вентиляція у шахтах була відсутня, а шахтарі працювали по пояс у воді. У 1904 р. рівень травматизму сягав 430 випадків на кожну тисячу працівників. Після втрати працездатності робітників звільняли. У виробництві застосовувалася дитяча праця – зокрема як коногонів і ліхтароносів.

Через брак питної води, яку доводилося завозити з відстані 10-12 км, у місті траплялися часті епідемії, зокрема холери. Рівень дитячої смертності був катастрофічним – майже половина дітей не доживала до шести років. Медичне обслуговування у 1913 р. забезпечували лише три лікарні на 80 ліжок, п'ять лікарів, три фельдшери й один акушер.

Система освіти була представлена чотирма заводськими, десятьма двокласними земськими та двома парафіяльними школами. У царині культурного життя функціонували робітничий клуб (відкритий у 1890 р.) та кінотеатр, імовірно відкритий у 1914 р.⁴⁸

Лисичанськ. Перші згадки про поселення на території сучасного Лисичанська пов'язані з хутором, де у 1753 р. була розквартирована 3-тя рота Слов'яносербського полку.

⁴⁵ Шевченко А.В. Як починалась Горлівка? Горлівка, 1997. С. 3-4.

⁴⁶ Куліков В.О. Підприємства і суспільство... С. 125-126.

⁴⁷ Шевченко А.В. Як починалась Горлівка?... С. 8-9.

⁴⁸ Шевченко А.В. Як починалась Горлівка?... С. 16-31; Куліков В.О. Підприємства і суспільство... С. 129-130.

Статус містечка населений пункт отримав у 1795 р., і саме тоді тут була збудована перша кам'яновугільна шахта на території Донбасу.

Визначальним для промислового розвитку регіону став 1879 р., коли до Лисичанська проклали залізничну колію. Це сприяло активізації індустріалізації, що особливо посилилася з 1890 р. – будівництво содового заводу акціонерного товариства «Любимов, Сольве і К^о», створеного за участю бельгійського капіталу. Завод запустив виробництво кальцинованої соди за технологією Сольве⁴⁹ у 1892 р., що поклато початок хімічній промисловості Донбасу. Вже на момент запуску підприємство налічувало 900 робітників, а до 1895 р. стало найбільшим у галузі – річний обсяг виробництва сягнув 22 300 тон.

У 1896 р. товариство збудувало власну вугледобувну шахту продуктивністю 6,8 млн. пудів (показник за 1902 р.), на якій працювало 1 250 осіб. Саме акціонерне товариство «Любимов, Сольве і К^о» відіграло ключову роль у трансформації Лисичанська в промислове місто наприкінці 19 ст., заклавши підвалини для розвитку енергетичної та хімічної бази регіону⁵⁰.

Луганськ. Промисловий розвиток Луганська був істотно активізована наприкінці 19 ст. Ключовим чинником цього піднесення стала діяльність німецького підприємця Густава Гартмана, який, за фінансової підтримки Дрезденського банку, у 1896 р. заснував «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» зі статутним капіталом 4 млн. руб.⁵¹ Центральним проектом товариства став Луганський паровозобудівний завод, що було збудовано на базі технологій і обладнання, імпортованих із Німеччини.

В управлінні заводом на ключових посадах перебували іноземні фахівці: Я.І. Андерсон (до 1902 р.), Г.В. Трек (до 1904 р.), К.К. Хржановський (до 1917 р.). У 1900 р. підприємство виготовило перший український паровоз, а згодом освоїло виробництво трьох серій вантажних і двох серій пасажирських паротягів. У 1904 р. було збудовано 500 паровозів, що становило 21% від загальноросійського виробництва. До 1914 р. обсяг щорічного випуску досяг 1500 одиниць⁵².

Окрім паротягів, завод виробляв також парові котли, мостові конструкції, труби, цистерни, резервуари різного призначення, хімічне обладнання тощо. Акціонерному товариству також належали допоміжні промислові підприємства: вугільні шахти, цегляний і металургійний заводи. Важливим елементом виробничої стратегії Гартмана було створення замкнутого циклу виробництва. Така модель забезпечувала гнучкість, зниження витрат і стабільність під час економічних криз (зокрема в 1901–1904 рр.).

Раціоналізація виробництва, що включала централізоване планування та технічну стандартизацію, дозволила досягти високої продуктивності: збирання одного паротяга займало у середньому лише сім днів. Особливістю підприємства Гартмана було також дотримання принципів соціальної відповідальності. За свідченнями сучасників, умови

⁴⁹ *Ernest Solvay* – бельгійський інженер і підприємець, власник двох заводів у Франції.

⁵⁰ *Ковалева Д.* (ред.). «Содовые» деньги. Как Лисичанск 1860-х стал для бельгийских химиков источником колоссального состояния. *NV*. 2021, 2 ноября. URL: <https://cutt.ly/RtUO40gW>; *Темник Ю.А.* Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887 гг.). Том I: Выдающиеся деятели науки и техники XVIII–XIX веков. Луганск: Шико, 2004. 530 с.

⁵¹ *Петров А.Ю., Петров Ю.А.* Густав Гартман и его воспоминания о Луганском заводе. *Экономическая история: ежегодник*. 2009. Т. 2008. С. 455–462.

⁵² *Ibid.* С. 455.

праці на заводі були суттєво кращими, ніж на інших іноземних промислових підприємствах регіону. Заводська лікарня мала централізоване опалення, водопостачання, вентиляцію та навіть власний екіпаж швидкої допомоги. Медичне обслуговування поширювалося і на членів родин працівників, існувала система страхування від нещасних випадків. Підприємство фінансувало будівництво власної школи, забезпечувало житлом, що відповідало високим стандартам тогочасної інфраструктури⁵³.

Алчевськ. Промислове зростання Донецького регіону наприкінці 19 ст. знайшло відображення у спорудженні Донецько-Юр'ївського металургійного заводу, автором проєкту, будівником і першим директором якого став інженер А.В. Мевіус – підприємець німецького походження. Ініціатором і власником підприємства був місцевий промисловець О.К. Алчевський.

У 1896 р. на заводі були введені в експлуатацію дві доменні печі, а вже у 1898 р. добудовано третю доменну піч, дві мартенівські печі та зведено три прокатні стани. Після трагічної загибелі Алчевського у 1901 р. контрольний пакет акцій товариства перейшов до франко-бельгійської компанії, що суттєво змінило соціальну політику на підприємстві.

Зокрема, умови праці для робітників стали значно суворішими: тривалість робочого дня сягала 12 годин, переважала ручна праця, а охорона праці залишалася на низькому рівні. Станом на 1913 р. на заводі працювали 5 135 осіб, з яких понад 3 000 мешкали у бараках, 540 у казармах, а 270 у так званих «родинних будинках»⁵⁴. Це свідчить про значну концентрацію незабезпеченого робітничого населення та дефіцит належної житлової інфраструктури в індустріальних зонах Донбасу на початку 20 ст.

Роль менонітського підприємництва у формуванні промислового потенціалу Олександрівська. Промислове становлення міста Олександрівськ (нині – Запоріжжя) має тісний зв'язок з поселенською та підприємницькою діяльністю німецьких менонітів, які з кінця 18 ст. почали засновувати тут свої громади. Поблизу Олександрівської фортеці поступово виникло 23 менонітські поселення, серед яких найвідомішими були Верхня та Нижня Хортиця, Бурвальде, Ейнлаг (сучасний Кічкас), Блюменгарт і Шонвизе.

Меноніти стали піонерами машинобудування в регіоні. Починаючи з відкриття ремісничих майстерень у 1863 р., вже у 1870-х рр. діяло п'ять заводів з виробництва сільськогосподарської техніки. Серед найвизначніших – заводи Леппа та Вільмана (1871), Гільдебрандта і Прісса (1878), Абрагама Коппа (1888). Відкриття залізничного сполучення у 1902 р. стало каталізатором для розвитку менонітського підприємництва. Зокрема, у 1903 р. завод Коппа випустив понад 3 000 одиниць техніки для аграрного сектору.

Наступним етапом промислового розвитку стало відкриття у 1907 р. «Ливарного заводу томильного чавуну А.Я. Копа і А.Ф. Гелькера», який у 1910 р. виробив 18 тисяч пудів чавуну. У 1916 р. найбільші менонітські підприємства об'єдналися в одне акціонерне товариство з капіталом у 2,4 млн. рублів.

Таким чином, саме менонітські металургійні та машинобудівні підприємства

⁵³ ДАЛО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 23 «Луганський паровозобудівний завод Гартмана Російського акціонерного товариства машинобудівних заводів Гартмана, м. Луганськ, Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії»; *Водотика Т.С.* Іноземне підприємництво міст України... С. 26-29.

⁵⁴ *Довжук І.В.* До питання про діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу наприкінці XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр.* 2002. Вип. 5. С. 31-35.

відіграли ключову роль у формуванні індустріального фундаменту Олександрівська⁵⁵. Вони сприяли не лише розвитку виробництва, а й зростанню кількості населення, що позитивно вплинуло на демографічну та соціальну структуру міста⁵⁶. Окрім вищеназваних підприємств у місті в 1916 р. відкрилось товариство «АТ Борман, Шведе і Ко».

Промислове становлення Бердянська та роль німецької громади. У 1883 р. англійський промисловець Джон Гривз заснував у місті фабрику з виробництва землеробських машин і чавуноливарний завод. У 1899 р. цей виробничий комплекс було реорганізовано у промислове товариство «Джон Гривз і К^о» з головним управлінням у Брюсселі, при цьому Гривз володів 82,5% акцій. Наприкінці 19 ст. компанія набула статусу найбільшого виробника сільськогосподарських машин в Європі. До 1914 р. обсяг виробництва досяг 1,75 млн. рублів, що зробило підприємство провідним промисловим об'єктом у Бердянську.

Німецька громада відіграла помітну роль у соціально-економічному розвитку міста. У 1861-1862 рр. міську управу очолював І.Ф. Матіас, а в 1876-1886 – П.П. Шмідт. Саме за ініціативи й інженерного проектування Роберта фон Дезена було збудовано головний елемент морського порту – хвилеріз довжиною 640 м. Крім того, він розробив план міського парку-саду, який було реалізовано коштом П. Шмідта.

І. Матіас виступав не лише як управитель міста, а й як один із перших підприємців Бердянська. У 1880-х рр. він заснував механічні майстерні з виробництва сільськогосподарської техніки (нині – завод «Першотравневий»). Інший німецький підприємець, Шрейдер, відкрив фабрику з виробництва та ремонту агротехніки (зокрема, букерів і борін), а згодом розширив підприємство, додавши чавуноливарний цех. Після його смерті підприємство перейшло до менонітів Янцена та Горохова. У 1906 р. фабрика була реорганізована в «Азово-Чорноморський чавуноливарний механічний завод», до складу якого входили шість цехів. Ближче до 1914 р. Янцен разом з одновірцем Вінцем відкрили фабрику з виробництва канатів⁵⁷.

Маріуполь – витоки металургійної промисловості та міжнародне інвестування. Будівництво залізниці у 1882 р. та торговельного порту у 1886-1889 рр., а також близькість Керченського залізородного басейну та донецьких вугільних копалин зробили Маріуполь привабливим для капіталовкладень у розвиток металургійної промисловості.

Першими значними інвесторами стали німецькі й американські підприємці. У квітні 1896 р. прусський підприємець А.Ю. Ротштейн та американець Е.Д. Сміт звернулися до уряду з проханням заснувати «Нікополь-Маріупольське гірничо-металургійне товариство». Метою була переробка поліметалічних руд, відкритих поблизу Марганцю, та будівництво

⁵⁵ Менонітські машинобудівні підприємства існували не лише в Олександрівську. На півдні України в 1900 р. було вже 51 великих і маленьких заводів по виготовленню сільськогосподарських машин і виробів з чавуну та сталі. Найбільші: завод Г. Нойфельда в Софіївці, Я. Нібура в Н'ю-Йорку (1899 р.), І. Фрезе в Гуляйполі (1888), К. Діка на ст. Прохолодна, Тіссена в Шенау, Я. Классена і Я. Янцена в с. Сергійовка, «Франц і Шредер» в Гальштатті й інші [Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Днепропетровск: ДНУ, 2009. С. 309].

⁵⁶ Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство... С. 397-399.

⁵⁷ Акционерно-паевые предприятия России: сост. по офиц. дан., извлеч. из материалов, утв. общ. собр. акционеров и пайщиков, и распубл. в органах М-ва торг. и пром-сти и М-ва фин. / Под общ. ред. В.В. Лаврова; Торг.-пром., фаб.-зав. и торг. предприятия. Акц. банки. на 1915 год. Москва: М. Лавров, 1915; Бобылева С. (сост.). Немцы Украины... С. 21-22.

металургійного і трубного заводів у Маріуполі для постачання труб нафтовим промислам Баку.

Отримавши дозвіл, інвестори оперативно розпочали реалізацію проєкту. Американська ініціатива й орієнтація на ефективність сприяли закупівлі в США передового трубозварювального устаткування. На той момент, коли ще тривали установчі збори акціонерів, обладнання вже транспортували до Маріуполя. Влітку здійснювалося геодезичне планування майданчика, а восени завод було доставлено через океан у повному комплекті. Монтаж почали в грудні, а вже у лютому 1897 р. трубопрокатний стан (майбутній завод «імені Ілліча») розпочав роботу.

Перші доменні печі завезли із США у розібраному вигляді разом з їх конструкторами братами Джуліаном і Вальтером Кеннеді. За їхнім керівництвом доменний цех із двома печами потужністю по 280 тон було зібрано та введено в експлуатацію 15 червня 1898 р. – рекордний термін у 15 місяців⁵⁸. Обладнання вирізнялося технічним прогресом: динамомашини Siemens-Schuckert, німецькі відцентрові насоси для забору води з річки Кальміус, чотири каупери та дві повітродувні машини. Ці технології вважалися найсучаснішими. Американці не лише будували, але й керували виробничими процесами: Вальтер Кеннеді очолював доменний цех, майстрами також були американці.

Паралельно дозвіл на створення металургійного заводу в Маріуполі отримало бельгійське акціонерне товариство «Провіденс». Воно придбало ділянку землі за 5 верст від міста. До 1899 р. на заводі (нині «Азовсталь») функціонували дві доменні та дві мартенівські печі, три конвертери, 126 коксових батарей, рейкобалочний і великосортний стани, а також ливарний, енергетичний і ремонтний цехи. У 1900–1901 рр. прибуток акціонерів склав 835 тис. рублів⁵⁹.

На двох підприємствах працювали близько 6 тисяч осіб. У перші роки всі адміністративні, інженерні та технічні посади займали іноземці, досвід яких поступово переймали місцеві робітники.

Завдяки діяльності маріупольських заводів активізувалося виробництво на копальнях Керчі та вугільних шахтах району Мушкетова, розробка вапняку в Єленівці⁶⁰.

Кадіївка – становлення вугільної та металургійної промисловості. Однією з перших вугільних шахт регіону, що функціонувала ще у 1881 р. на території майбутньої Кадіївки, володів нащадок сербських переселенців В.П. Савіч, який здійснював поставки вугілля до міста Ізюм. Інше родовище – Семенівська копальня – до 1884 р. перебувала у власності французького підприємця Ф.Маєса. Згодом Маєс продав її бельгійським інвесторам Фернану де Макару й Адольфу Грейнеру, які представляли акціонерне товариство «Коккеріль». Це підприємство діяло на території Російської імперії під назвою «Алмазне кам'яновугільне акціонерне товариство». До 1894 р. і шахта Савіча увійшла до складу цього товариства.

⁵⁸ Шербініна О.В. Іноземний капітал в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914): дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2000. С. 76–79.

⁵⁹ Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 120. Оп. 1. Спр. 1–25.

⁶⁰ Серафимович А.С. Собрание сочинений: в 4 т. Т. 2. Москва: Издательство «Правда», 1980; Сердце украинской металлургии: ММКИ 125 лет. *Метинвест Медиа*. URL: <https://metinvest.media/ru/page/serdce-ukrainskoy-metallurgii-mmki-125-let>

«Алмазні» копальні різко відрізнялися від місцевих підприємств рівнем технічного оснащення та механізації. Вони функціювали на базі парових котлів, які нагрівались теплом від коксових печей, і використовували високотехнологічне обладнання європейського виробництва: вуглепідіймачі фірми «Коккериль», збагачувальні та промивальні установки компанії KALK, коксувальні печі системи Коппе, котли виробництва фірми Фітцнер і Хампер. Станом на 1904 р. в шахтах працювало 850 підземних і 710 наземних робітників. 3-поміж інженерно-технічного персоналу лише один фахівець був місцевим – решта були іноземцями⁶¹.

У 1898 р. товариство започаткувало металургійне виробництво, і вже в 1905 р. три доменні печі забезпечували виплавку чавуну. На заводі працювали 625 осіб⁶². Таким чином, бельгійський капітал і технології суттєво вплинули на індустріальний розвиток регіону.

Слов'янськ. Слов'янськ, одне з найстаріших міст Донбасу, вже у 1890-х рр. вирізнявся промисловим розмаїттям. Прокладення у 1868 р. Курсько-Харківсько-Азовської залізниці суттєво прискорило економічний розвиток міста. У цей період тут діяли міський і громадський банки, Слов'янське відділення Азово-Донського банку, два чавуноливарні та механічний заводи, 23 солеварні, чотири цегельні заводи, три парові млини та фарфорова фабрика⁶³. Загальна чисельність робітників на цих підприємствах становила близько 1 200 осіб, а кількість місцевих ремісників сягала приблизно 1 700.

Саме на цю концентрацію кваліфікованої робочої сили, зокрема мешканців-майстрових, а не селян, орієнтувалися іноземні інвестори, обираючи Слов'янськ як перспективний індустріальний осередок.

У 1898 р. Південно-Руське товариство – об'єднання німецького та французького капіталу – створило завод з виробництва соди⁶⁴, а в 1902 р. збудувало хімічний завод під назвою «Руський електрон». У 1900 р. акціонерне товариство «Дзевульський і Ланге» заснувало фабрику з виготовлення теракотових плиток, а німецька фірма «Вешлін і Гібнер» у 1912 р. – два вакуумні солеварні заводи.

Іноземні підприємства забезпечували вищий рівень оплати праці: кваліфіковані робітники отримували від 70 коп. до 1 руб. на день. Однак жорстка система штрафів – наприклад, за куріння – могла зменшити заробіток на 30–40 коп. Попри характер виробництва, на хімічних заводах не використовували засобів індивідуального захисту – працівники захищалися вологими ганчірками. Житлові умови були спартанськими: бараки з двоярусними нарами.

⁶¹ Тиме І. Современное состояние техники на южно-русских заводах и рудниках. *Горный журнал*. 1897. № 2 (февраль). С. 9–44; Блог краєведа В. Авілова. URL: <https://avilov-kadievka.blogspot.com/2020>

⁶² ДАЛО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 2.

⁶³ Головними акціонерами Слов'янського содового заводу були: німецький барон Делінсгаузен і французький інженер Віаль. З 1898 по 1916 рр. на заводі було вироблено 319,8 тис. т кальцинованої соди і 72 тис. т каустичної. Ці показники вивели завод на одно з перших місць в імперії. У 1900 р. на заводі працювало 670 робітників. «Руський електрон» в роки Першої Світової виробляв бомби до «єдинорогів» (гібрид гармати та гаубиці). Продукція «Дзевульський і Лянге» (в 1909 р. – 418 працівників) мала популярність по всій імперії й неодноразово отримувала призи на міжнародних виставках [Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. С. 708].

⁶⁴ Ткаченко Д. Слов'янськ. Наш край у другій половині XIX – на початку XX ст. URL: <https://www.calameo.com/read/00794914243ef7201fd91>

Таким чином, креативні іноземні інвестори або вдало інтегрувалися у локальний індустріальний комплекс, або перемагали конкурентів модернішими технологіями та системами управління.

Краматорськ: становлення машинобудування й індустріальний розвиток. Наприкінці 1860-х рр. у процесі прокладання Курсько-Харківсько-Азовської залізниці біля річки Казенний Торець було засновано станцію Краматорську, навколо якої згодом сформувалося поселення. У 1887 р. бельгійська акціонерна компанія «Штерцер і сини» збудувала тут завод з виробництва вогнетривкої цегли й алебастру.

У 1892 р. німецька фірма «В. Фітцнер і К. Гампер», викупивши земельні ділянки у місцевих жителів, розпочала спорудження машинобудівного заводу. Підприємство запрацювало у 1896 р.⁶⁵ У 1898 р. було введено в експлуатацію доменні печі, а у 1901-1904 рр. обсяги виплавки чавуну сягнули 4,5 млн. пудів. У 1905 р. відкрився мартенівський цех, а в 1910 – прокатний. Завод також виконував ремонтне обслуговування обладнання металургійних підприємств, вугледобувних шахт, паровозів і вагонів.

Керівництво та спеціалісти заводу на початкових етапах були іноземцями, за винятком відомого інженера Михайла Курака, який у 1902-1905 рр. очолював доменний цех⁶⁶. Умови праці були надзвичайно важкими: на підприємстві не було вентиляції, питну воду зберігали у глиняних чанах, тривалість робочого дня становила 11-12 годин, а заробітна плата коливалася в межах 0,7-1,1 руб. на добу, значна частина якої вираховувалася через систему штрафів. Робітники мешкали у бараках, а звільнення через хвороби – туберкульоз, ревматизм – було поширеним явищем. Станом на 1913 рік на заводі працювала 2 981 особа. У 1913-1914 рр. підприємство принесло власникам чистий прибуток у розмірі 2 млн. рублів⁶⁷.

Навколо містоутворюючих підприємств з'являлися менші промислові об'єкти: заводи «Сирена» та «Подкова» (до 70 працівників), що виготовляли лемеші, підкови, крупорушки та лопати для місцевого ринку. У 1912 р. в місті був збудований цементний завод, на якому працювали близько 400 осіб.

Освітня інфраструктура залишалася обмеженою. У 1889 р. в Краматорську функціонували лише двокласна та церковнопарафіяльна школи. У 1897 р. фірма «В. Фітцнер і К. Гампер» відкрила окрему школу для дітей адміністрації та майстрів. Населення поселення у 1900 р. сягало майже 12 тисяч осіб. Медичну допомогу надавали лише два лікарі та декілька фельдшерів заводської лікарні⁶⁸.

Дебальцеве. Формування індустріального осередку на перехресті залізничних артерій. У 1878 р., під час будівництва Донецької залізниці через степові простори, було споруджено станцію Дебальцеве, яка згодом набула статусу важливого залізничного вузла. На початку 1890-х рр. франко-бельгійське акціонерне товариство розпочало будівництво механічного заводу, введеного в експлуатацію у 1894 р. Підприємство спеціалізувалося на виготовленні будівельних ферм, секцій залізничних мостів, вагонеток тощо. Вже у 1898 р. обсяг продукції досяг 1,7 млн. пудів, а чисельність робітників становила 787 осіб.

⁶⁵ Щербаков І.В. Германские инвестиции... С. 76.

⁶⁶ Третьяков К.М., Татаринов С.Й. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу... С. 95.

⁶⁷ ДАДО. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 1.

⁶⁸ История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область / Гл. редкол.: Ерхов Г.П. (пред.) и др. Киев: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1976. С. 416.

Умови життя робітників були вкрай скромними – мешкали у бараках і мазанках, збудованих із підручних матеріалів. Водночас для майстрів, начальників цехів і адміністративного персоналу створили окрему колонію з капітальних кам'яних будинків європейського типу.

Завдяки державним замовленням для потреб залізничного транспорту, виробництво стрімко зростало: у 1911 р. обсяг випуску продукції сягнув 7 тис. тон. Разом із розвитком заводу розширювалося і поселення – у 1910-1911 рр. чисельність населення становила вже 20 тис. осіб.

У місті було відкрито дві школи: одна при залізничному відомстві, інша – земська, де навчалися 3-5 груп учнів. Медичні послуги забезпечували дві лікарні з трьома лікарями. Напередодні Першої світової війни у Дебальцевому з'явилася приватна гімназія⁶⁹.

Дружківка. Поселення Дружківка виникло у 1870-х рр. як залізнична станція Курсько-Харківсько-Азовської залізниці при злитті річок Кривий Торець і Казенний Торець. Завдяки вигідному географічному розташуванню – близькість до шахт, наявність водних ресурсів і транспортної інфраструктури – територія привернула увагу французьких і бельгійських підприємців.

У 1893 р. французький капітал, представлений «Донецьким товариством залізодільного і сталеплавильного виробництва», ініціював будівництво чавуноплавильного та сталеливарного заводу⁷⁰. Виробництво розпочалося у травні 1895 р. із запуском першої доменної печі. Вже наступного року завод виплавив понад 2 млн. пудів чавуну, однак основну увагу було зосереджено на рельсопрокатному виробництві. У 1895 р. на підприємстві працювали 1 419 робітників, а до 1904 р. їхня чисельність подвоїлася.

Навесні 1898 р. до французів приєдналися бельгійські інвестори, які утворили «Торецьке сталеливарне і механічне анонімне товариство». Нова компанія збудувала сталеливарний і механічний завод, що виготовляв сталеві, чавунні та бронзові ливарні вироби, колісні пари, ресори, пружини для вагонів, стрілочні переведення, вагонетки тощо.

Саме ці заводи стали рушієм урбанізації. З невеликого хутора при станції Дружківка швидко перетворилася на промислове поселення, а згодом – на повноцінне місто. Наприкінці 1890-х рр. чисельність населення становила 6 тис. осіб, а в 1913 р. – вже 13,5 тис.

Соціальні умови для робітників залишалися складними. Як і на інших іноземних підприємствах в Україні, питання безпеки та добробуту працівників часто ігнорувалися: була велика кількість виробничих травм, практикувалися жорсткі штрафи за найменші провини. Робітники мешкали в бараках, тоді як іноземні інженери й адміністрація проживали в упорядкованій колонії з кам'яними будинками.

Соціальна інфраструктура включала дві лікарні: одну, збудовану у 1903 р. на 37 місць, іншу – при Торецькому заводі (1905) – на 7 місць. Функціонували дві православні церкви та костел. У 1903 р. було відкрито початкову школу на 190 учнів, а до 1906 р. кількість початкових навчальних закладів зросла до чотирьох⁷¹.

Костянтинівка. У серпні 1895 р. поміщик Д.К. Номікосов продав 210 десятин землі у заплаві річки Кривий Торець бельгійському «Анонімному товариству Донецьких скляних і

⁶⁹ Ibid. С. 277.

⁷⁰ McKay J.P. Pioneers for profit... Р. 43.

⁷¹ Гусева Н.А. Дружковка: Путеводитель. Донецк: Донбасс, 1980. С. 23-27.

хімічних заводів». Саме завдяки іноземним інвестиціям та управлінню бельгійських підприємств відбулося становлення як промислового потенціалу, так і самого міського осередку.

У 1895–1897 рр. були введені в дію склозавод і хімічне підприємство. Вже у 1897 р. почали виробляти продукцію керамічний, металевий і пляшковий заводи, а згодом – завод металевих виробів. Загальна чисельність робітників на цих підприємствах досягла 2 500 осіб. Село та робітниче поселення поступово злилися, утворивши єдину адміністративно-промислову одиницю із населенням у 3 100 осіб. У 1899 р. було збудовано ще один завод – з виробництва дзеркал.

Бельгійські підприємці запровадили на заводах жорстку дисципліну та систему покарань за найменші порушення.

До 1915 р. в Костянтинівці функціонували дві лікарні, початкова школа, приватна гімназія й училище. Водночас стан освіченості залишався низьким: за даними 1917 р. близько 60% мешканців були неписьменними⁷².

Торецьк. Формування Торецька як міського осередку безпосередньо пов'язане з розвитком залізничної мережі й освоєнням природних ресурсів. Вирішальну роль у становленні поселення відіграло будівництво залізниці. Паралельно з цим почала розвиватися гірничодобувна промисловість, зокрема рудники «Неліповський» і «Северний», фінансовані за участю французького та німецького капіталу.

Наявність іноземних інвесторів сприяла впровадженню технічних інновацій, підвищенню ефективності видобувних процесів і зростанню чисельності робочої сили. Як наслідок, поселення при залізничній станції перетворилося на важливий промисловий центр із перспективною соціально-економічною інфраструктурою.

Макіївка. До 1890 р. в регіоні вже сформувався Макіївський гірничий район, що об'єднував 37 вугільних копалин. У 1893 р. «Франко-Російське товариство» придбало у Г. Хлопицького перші чотири шахти, які до 1911 р. були викуплені компанією «Уніон» (Union), що зосередила контроль над усіма копальнями⁷³. Ці підприємства були обладнані сучасною на той час технікою та частково механізовані. Станом на 1910 р. на шахтах працювало понад 16 тисяч робітників.

Після придбання вугільних активів французьке «Генеральне товариство чавуноплавильних, залізничних і залізоливарних заводів Росії» ініціювало будівництво металургійного заводу, який розпочав роботу у 1899 р. з пуском першої доменної печі. У 1900 р. були введені в експлуатацію мартенівський цех, середньо- та великосортові прокатні стани; у 1912 р. – дрібносортовий, а в 1914 – штамповий цех. До 1913 р. завод мав у розпорядженні три доменні печі, чотири 30-тонні мартенівські печі та п'ять прокатних станів. Потужність підприємства сягала 226,3 тис. тон чавуну, 188,5 тис. тон сталі та 131 тис. тон прокату на рік. Обладнання постачали французькі та німецькі компанії, зокрема 66 пламенивих печей було встановлено бельгійською фірмою «Дюри-Бернард». Майже весь майстрово-технічний та адміністративний персонал складався з французів.

Умови праці на підприємстві були вкрай важкими. Відсутність пиловловлювачів,

⁷² Бондарь В.П., Донцов В.П. Константиновка: историко-краеведческий очерк. Ч. 1: 1870-1941. Константиновка, 1995. С. 5-7, 9-16.

⁷³ McKay J.P. Pioneers for profit... P. 58.

тривалість робочого дня до 12-14 годин, переважання ручної праці – все це спричиняло високий рівень травматизму (634 випадки лише у 1899 р.). Соціальні умови були типовими для французьких підприємств в Україні: комфортна інфраструктура в окремих колоніях для іноземного персоналу та бараки з лавами – для місцевих робітників.

Попри це, населення Макіївки зростало: з 7 207 осіб у 1897 р. до 20 тисяч у 1913. Розвивалася соціальна інфраструктура. У 1898 р. коштом «Уніону» було відкрито три початкові школи, у 1900 р. – платні чоловіча та жіноча гімназії, а також дві лікарні з десятима лікарями. Для католицької громади було зведено костел, окрім вже наявних православних церков.

Харцизьк. На початку 1880-х рр. у селі, яке згодом стало Харцизьком, налічувалося лише кілька десятків хат. У 1884 р. неподалік було прокладено залізничну гілку до Макіївського рудника, а у 1898 р. – її продовжено до заводу «Уніон», що суттєво посилювало транспортну привабливість регіону.

Початок урбанізації пов'язаний із 1895 р., коли «Харцизьке товариство Дебальцевського механічного заводу» (із залученням бельгійського капіталу) ініціювало спорудження котельно-механічного заводу. Однак завершенням будівництва займалися інші власники – створене у Брюсселі у 1898 р. «Бельгійське анонімне товариство механічного заводу в Харцизьку». Завод розпочав виробництво у 1899 р., і вже до 1900 р. на ньому працювали 300 робітників. У 1910 р. підприємство стало філією Макіївського металургійного заводу.

Окрім основного заводу, розвиток промисловості Харцизька стимулював німецький підприємець Шліхт, який у 1897 р. відкрив тут майстерні, що згодом (після об'єднання) у 1914 р. перетворилися на машинобудівні заводи Фресса та Рено з французькими капіталовкладеннями.

Інженерно-технічний персонал на всіх підприємствах складався переважно з іноземців, для яких було збудовано окремі кам'яні будинки європейського типу. Водночас турбота про звичайних працівників залишалася мінімальною. До 1913 р. в поселенні не існувало жодного медичного закладу.

Початкова школа була заснована залізничним відомством у 1890 р., а церковнопарафіальну школу для малозабезпечених відкрили на початку 20 ст.⁷⁴

Нижня Кринка. Вугільні шахти Нижньої Кринки входили до складу Макіївського рудного району, який на межі 19-20 ст. став осередком активної гірничої індустрії. У 1899 р. німецьке акціонерне товариство «Монтаж» придбало один із місцевих рудників у купця Пешкова. З часом на цій території було створено індустриальний комплекс, що включав коксобензолний завод, механічні майстерні, залізничну гілку до станції Монахове та власну електростанцію.

Продукція підприємства постачалася 11 промисловим компаніям, що свідчило про налагоджену мережу партнерств та ефективну логістику. У 1900 р. спробу закріпитися у Нижній Кринці здійснила також французька компанія, однак вона не витримала ринкової конкуренції – у 1903 р. була змушена оголосити банкрутство.

Рутченкове. Рутченкове виникло як залізнична станція на лінії Костянтинівка–

⁷⁴ История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область... С. 705-706.

Юзівка, прокладеній на землях поміщика Рутченка. Саме транспортна інфраструктура стала передумовою для подальшого індустріального зростання поселення. Важливим чинником економічного розвитку регіону стало створення Рутченківського гірничопромислового товариства, якому належали копальні, розташовані поблизу станції.

Комбінація доступу до ресурсів, вигідного географічного положення й індустріального капіталу забезпечила Рутченковому поступове перетворення з невеликого транспортного пункту на осередок гірничої промисловості.

Красногорівка. У 1895 р. Красногорівка була невеликим селом із населенням 328 осіб, розташованим поблизу Юзівки. Її близькість до металургійного заводу та залізничного сполучення стала ключовим чинником у формуванні промислової спеціалізації населеного пункту.

У 1899 р. франко-російське акціонерне товариство заснувало у селі містоутворююче підприємство – Красногорівський вогнетривкий завод, центральне управління якого містилося в Авіньйоні (Франція). Завод спеціалізувався на виробництві вогнетривкої цегли, яка постачалася хімічним, металургійним і машинобудівним підприємствам регіону⁷⁵.

Соціальна інфраструктура перебувала на початковому етапі розвитку: за даними 1902 р., в поселенні функціонувала лише одна церковнопарафіальна школа, яка навчала 35 учнів.

Авдіївка. У 1900 р. в Авдіївці було побудовано цегляний завод на базі іноземного капіталу. Окрім удосконаленої цегли (обсяг – близько 3 млн. штук на рік), завод також налагодив виготовлення черепиці «марсельського типу» – популярної в Російській імперії, у кількості до 2 млн. штук щорічно. Особливістю підприємства був його сезонний режим роботи: виробничий цикл тривав протягом 6-8 місяців на рік, залежно від погодних умов і технологічних потреб.

Сніжне. Сучасну назву поселення Сніжне отримало у 1864 р. Упродовж другої половини 19 ст. місцеве населення займалося переважно землеробством. Проте на початку 20 ст. відбулися суттєві зрушення у структурі господарства: у 1900 р. розпочалися перші розробки вугільних пластів.

Російські та іноземні капіталісти, маючи дозвіл уряду, почали активно скуповувати у селян земельні ділянки під майбутні копальні. Вже до 1903 р. у Сніжному діяло 16 дрібних шахт. Найбільш технічно оснащеними серед них були підприємства німецького промисловця Генріха Кольберта та копальня Ерделі. Їхня діяльність започаткувала перетворення сільськогосподарського села на гірничопромислове поселення, що поступово вбудовувалося у загальний індустріальний ландшафт Донбасу⁷⁶.

Часів Яр. Поселення Часів Яр виникло наприкінці 19 ст. у зв'язку з освоєнням покладів вогнетривкої глини, що були стратегічно важливими для металургійних підприємств Новоросійського товариства. На рубежі 19 ст. тут функціонувало понад 20

⁷⁵ Условия деятельности в России Французского акционерного общества под названием «Красногоровское франко-русское анонимное общество». № 17957. 31 декабря 1899. *Полное собрание законов Российской империи*. Собранный треть. Т. XIX. 1899 год, отделение первое: № 16310-17967 и Дополнения. Санкт-Петербург, 1902. С. 1297-1298.

⁷⁶ Бривко М.В. Становлення вугільної промисловості наприкінці XIX – на початку XX століття (на прикладі міста Сніжне Донецької області). *Історичний архів. Наукові студії*. 2014. № 12. С. 35.

глиняних копалин. Найвідомішими власниками видобувних ділянок були брати Плещееви, Франц Рост і В. Штерцер – у сфері глини; Б. Шапіро та Штерцер – у видобутку гіпсу; В.Л. Бергман – у видобутку кварцового піску. На території поселення працювало 11 цегельних заводів. Серед них вирізнялися підприємство німця Готліба Феттера, засноване у 1897 р., та завод братів Плещеевих. У 1902 р. австрієць Франц Рост започаткував виробництво вогнетривкої цегли, що відіграла важливу роль у забезпеченні потреб металургії.

У 1911 р. поміщик В.А. Плещеев продав свій завод і земельну ділянку франко-бельгійському анонімному товариству «Криничне», очолюваному В.В. Штерцером (чехом за походженням) і Вестингаузенем⁷⁷. У 1912 р. завод було модернізовано, а керуючим призначено бельгійця Жоржа Фюрненона.

Ще одним підприємством, що діяло у Часовому Ярі, було Акціонерне товариство заводу вогнетривких виробів М.А. Ковалевського. У 1895 р. серед головних акціонерів підприємства були дворянин грецького походження Адріан Ілліч Мазаракі та бахмутський купець 2-ї гільдії, німець Карл Христофорович Шейблер. Керівником заводу виступав гірничий інженер прибалтійського походження Ф.С. Ермансон⁷⁸. У 1914 р. завідувачем комерційною частиною був англієць Уайтховен, а головою Правління – німець, генерал М.М. Гельмгольц⁷⁹.

До 1917 р. підприємство випускало до 650 тис. пудів продукції на рік – зокрема цеглу всіх фасонів, а також марсельську та стрічкову черепицю, що становило близько 4,7 млн. штук.

Лутугине (Успенка, Шмідтівка). Індустріальні витоки вуглевидобутку та металургії. Видобуток кам'яного вугілля на території сучасного Лутугино розпочався ще у 1802 р. на землях поміщика Шевіча (серба за походженням) для забезпечення паливом Луганського чавуноливарного заводу⁸⁰. Проте справжній індустріальний імпульс регіон отримав після введення в експлуатацію залізничної лінії Харків–Царицин у 1870 р.

У 1891 р. поблизу поселення почали відкривати шахти німецький підприємець Шмідт і француз Клод де Буар. У 1896 р. бельгійське акціонерне товариство розпочало будівництво Ольховського чавуноливарного заводу, який було введено в дію у 1898 р. Уже на момент запуску його продукція складала 5,6% всього обсягу чавуну, виплавленого в межах України.

Крім того, у 1890 р. було збудовано Ольховський коксо-бензольний завод, обладнаний 120 коксовими печами – масштабне підприємство, що відіграло важливу роль у технологічному ланцюжку металургії. Наприкінці 1890-х рр. у регіоні було закладено низку нових вугільних шахт, зокрема підприємцем Куксом, який заснував копальні «Марія», «Аліса» та «Миколай»⁸¹.

⁷⁷ Третьяков К.М., Татаринев С.Й. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу... С. 98.

⁷⁸ Татаринев С.Й., Федотов С.А. Етнічна історія північно-східної Донеччини... С. 22.

⁷⁹ ДАДО. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1, 2.

⁸⁰ У 1859 р. в Успенці налічувалося 388 дворів з населенням 2 382 особи.

⁸¹ Справочная книга Екатеринославской епархии / Издание Екатеринославской Духовной консистории. Екатеринослав, 1908. С. 1054-1056; Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. 3. Санкт-Петербург: В типографии В. Базобразова и Комп., 1867. С. 636; Ефремов А.С., Курило В.С. История Луганского края. Луганск: Альма-матер, 2003. С. 411.

Димитрів-Покровський район: концентрація іноземного капіталу у вугільній галузі. До середини 1890-х рр. поблизу села Жовте, на землях поміщиці Н.А. Ондрієвської, було закладено кілька вугільних підприємств, зокрема рудник підприємця В.Н. Файнштейна, а поруч – рудники Г.М. Фріца та М.Е. Кауфмана (остання діяла впродовж 1900-1909 рр.). У районі селища Шевченко функціонували кілька кустарних копалин, що також забезпечували локальні потреби у паливі.

У 1907 р. В.Н. Файнштейн викупив ці дрібні копальні, консолідувавши їх у рамках створення масштабної шахти НОД № 4. Вже у 1911 р. для робітників цього підприємства було зведено перші бараки, що свідчить про нарощування виробничих потужностей і потребу в стабільній робочій силі.

У 1912 р. вся вугледобувна інфраструктура району була скуплена анонімним англо-франко-бельгійським акціонерним товариством Гришинських копалин. Найбільшим пакетом акцій володів французький підданий М.І. Каттаво, що вказує на переважання французького капіталу в структурі управління. У тому ж році товариство розпочало будівництво ще кількох шахт, які вже до 1915 р. досягли максимальної потужності⁸².

Селідове. На початку 20 ст. поблизу села Селідове здійснювався видобуток кам'яного вугілля низкою приватних підприємств, зокрема рудниками німецьких підприємців Фрезе, Геккера та Фріца, а також Белінського, Прохія та Подольського. Ці ініціативи були локальними за масштабом і не виходили за рамки кустарного або напівпромислового видобутку.

Ключовим стримувальним чинником для розвитку масштабної вугільної промисловості у регіоні залишалася інфраструктурна віддаленість – брак прямого залізничного сполучення обмежував економічну ефективність транспортування сировини. Це робило район малопривабливим для потужних іноземних інвестицій, попри наявність природних ресурсів⁸³.

Етнічний склад населення Центрально-Східної України в період активної індустріалізації кінця 19 – початку 20 ст. До початку індустріалізації Центрально-Східної України у 1880-х роках – це був відносно малозаселений аграрний край із слабо розвинутою транспортною інфраструктурою. Бурхливий промисловий розвиток регіону спричинив потужну хвилю внутрішньої міграції – коли сільське населення з інших регіонів Російської імперії рушило на Донбас в пошуках роботи, так і зовнішньої міграції – значно меншою за кількістю (іноземні інвестори, управляючі, інженери, кваліфіковані майстри).

Згідно з переписом населення Російської імперії 1897 р. (за мовною ознакою) у Катеринославській губернії частка українців (малоросів) складала 68,9%, росіян (великоросів) – 17,3%, євреїв – 4,69%, поляків – 0,59%, німців – 3,83%, греків – 2,31%, інших (включаючи татар, болгар, сербів, чехів тощо) – до 4%⁸⁴.

Міграція була основним чинником зміни та формування етнічного складу. До Донбасу прибули: селяни з Чернігівської, Полтавської, Харківської, Курської губернії. Українці ставали переважно робітниками на підприємствах або поповнювали сільське

⁸² Неизвестные шахты города Димитров. *Рудниково-лозівська залізниця*. URL: <https://bit.ly/3P8khG2>

⁸³ История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область... С. 573-574.

⁸⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. Т. 13: Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург, 1904. С. VIII.

населення; росіяни з центральних регіонів імперії – інженери, службовці, робітники, військові; євреї – ремісники, купці, лікарі; німці, бельгійці, британці, французи – промисловці, підприємці, технічні спеціалісти⁸⁵. У промислових центрах, таких як Юзівка (нині Донецьк), Луганськ, Маріуполь, Горлівка, Лисичанськ, сформувалось багатонаціональне міське середовище.

Висновки. Економічно сприятливі умови, що сформувалися в Російській імперії внаслідок протекціоністської політики уряду, у поєднанні з багатою сировинною базою, широкими ринковими перспективами, наявністю дешевої робочої сили та розвитком залізничної інфраструктури, створили підґрунтя для масштабної інвестиційної експансії. У 1880-х роках іноземні інвестори – насамперед із Франції, Бельгії, Німеччини та інших європейських держав – активно скуповували землі й копальні на півдні Катеринославської губернії, засновуючи нові шахти, металургійні, машинобудівні, склоробні та інші промислові підприємства. Саме іноземний капітал, інвестиції у виробничу та транспортну інфраструктуру, а також залучення іноземних управлінців, інженерів і висококваліфікованих фахівців стали визначальними чинниками формування промисловості Центрально-Східної України, задавши індустріальний вектор розвитку регіону в історичній перспективі.

Найвищої інтенсивності цей процес досяг у 1885-1905 рр., коли Східна Україна трансформувалася зі здебільшого аграрного регіону на індустріальний уже до середини 1890-х років. Іноземні підприємці впроваджували технічно досконале, перевірене обладнання та технології, що значно перевищували середній рівень технічного оснащення підприємств Російської імперії. Для збереження технологічної переваги інженерно-технічний персонал формувався переважно з іноземців.

Індустріалізація спричинила глибоку трансформацію соціальної структури: селяни масово переходили до категорії найманих працівників, що зумовило докорінні зміни у способі праці та моделі повсякденного життя. Попри жорсткі умови праці, для безземельного та малоземельного населення ці умови залишалися прийнятними з огляду на обмеженість альтернатив. Подібні трудові практики були характерними і для підприємств українських та російських промисловців, що відповідало загальним тенденціям індустріального розвитку тогочасної Європи.

Іноземні підприємці, орієнтовані на європейські стандарти організації виробництва, одночасно запроваджували елементи західної культури – у плануванні житлових колоній, організації дозвілля, дотриманні санітарних норм. Масштабність і швидкість урбанізаційних процесів вражають: протягом 10-15 років у регіоні виникли нові, або докорінно перебудовані, корпоративні або монофункціональні міста, зросла кількість навчальних, медичних і культурно-просвітницьких установ, що суттєво вплинуло на формування нового світогляду місцевого населення.

Водночас відносно короткий період перебування іноземного капіталу (до 1917 р.), обмежена чисельність іноземців та їхня ізольованість у закритих поселеннях не спричинили істотних етно-демографічних змін серед автохтонного населення.

Більшість підприємств, заснованих іноземними інвесторами в ті часи частково

⁸⁵ Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 29-30.

продовжують функціонувати й сьогодні, демонструючи спадкоємність індустріальної історії регіону.

Природні ресурси Центрально-Східної України залишаються об'єктом інтересу різних зовнішніх акторів. У політичних дискусіях сучасності та міжнародних ініціативах, зокрема у пропозиціях щодо можливих умов припинення війни, періодично порушується питання доступу іноземних компаній до видобутку корисних копалин та природних ресурсів українських надр. Це свідчить про незмінну стратегічну вагу ресурсного потенціалу регіону в глобальному економічному та геополітичному контексті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

- Акционерно-паевые предприятия России: сост. по офиц. дан., извлеч. из материалов, утв. общ. собр. акционеров и пайщиков, и распубл. в органах М-ва торг. и пром-сти и М-ва фин. / Под общ. ред. В.В. Лаврова; Торг.-пром., Fabr.-зав. и торг. предприятия. Акц. банки. на 1915 год. Москва: М. Лавров, 1915. 679 с.
- Державний архів Донецької області. Ф. 120 «Управління заводами “Російський Провіданс” Маріупольського гірничо-металургійного товариства, ст. Сартана Маріупольського повіту Катеринославської губернії».
- Державний архів Донецької області Ф. 174 «Краматорське металургійне товариство, ст. Краматорська».
- Державний архів Донецької області Ф. 178 «Акціонерне товариство заводу вогнетривких виробів М.А. Ковалевського, ст. Часів-Яр».
- Державний архів Донецької області. Ф. 325 «Рутченківське народне земське кураторство при Рутченково-Чулковських копальнях акціонерного товариства Брянського заводу, с. Рутченково Бахмутського повіту Катеринославської губернії, з 1919 р. – Юзівського повіту Донецької губернії».
- Державний архів Луганської області. Ф. 2 «Луганський паровозобудівний завод Гартмана Російського акціонерного товариства машинобудівних заводів Гартмана, м. Луганськ, Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії».
- Державний архів Луганської області. Ф. 4 «Кадіївські кам'яно-вугільні копальні та металургійний завод Південно-Російського Дніпропетровського металургійного товариства, м. Кадіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії»
- Державний архів Російської Федерації. Ф. Р-7952 «Государственное издательство «История фабрик и заводов» при объединении государственных издательств. 1931-1938»
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. под редакцией Н.А. Тройницкого. Т. 13. Екатеринославская губерния. СПб, 1904.
- Російський державний історичний архів. Ф. 23 «Южно-Русское Днепроовское металлургическое общество».
- Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886. 414 с.
- Справочная книга Екатеринославской епархии / Издание Екатеринославской Духовной консистории. Екатеринослав, 1908. 1103 с.
- Условия деятельности в России Французского акционерного общества под названием «Красногоровское франко-русское анонимное общество». № 17957. 31 декабря 1899. Полное собрание законов Российской империи. Собраний третье. Т. XIX. 1899 год, отделение первое: № 16310-17967 и Дополнения. Санкт-Петербург, 1902. С. 1297-1298.
- Устав Общества Южно-Русской каменно-угольной промышленности. Санкт-Петербург: Типо-литография П.И. Шмидта, 1892. 28 с.
- Фабрики, заводы и рудники: справочная книга Екатеринославской губернии на 1902 г. Екатеринослав: Н.И. Гаврилов, 1902. [2], XIII, 310 с., 16 л.
- Южный край (1895).

Література

Белицкий П. Железнодорожное строительство в Донбассе: 1858-1918. Ч. 1. 2012. *Донецк: история, события,*

- факты. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/846>
- Бобылева С.** (сост.). Немцы Украины. Материалы к энциклопедии «Немцы России». Вып. 7. Москва: Общественная академия наук российских немцев, 2002. 210 с.
- Бондарь В.П., Донцов В.П.** Константиновка: историко-краеведческий очерк. Ч. 1: 1870-1941. Константиновка, 1995. 86 с.
- Бривко М.В.** Становлення вугільної промисловості наприкінці XIX – на початку XX століття (на прикладі міста Сніжне Донецької області). *Історичний архів. Наукові студії*. 2014. № 12. С. 32-38.
- Буланова Н.М.** Проблема урбогенезу Кам'янського-Дніпродзержинська. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. С. 52-61.
- Венгер Н.В.** Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Днепропетровск: ДНУ, 2009. 698 с.
- Водотика Т.С.** Иноземне підприємництво міст України кінця XIX – початку XX ст. на прикладі Густава Гартмана. *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 25-30.
- Водотика Т.** Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2018. 240 с.
- Гайко Г.І., Білецький В.С.** Нарис історії гірництва в Україні. Київ: ТОВ «Видавничий дім "Києво-Могилянська академія"», 2022. 194 с.
- Гиляровский В.А.** Рассказы и очерки. Москва: Директ-Медиа, 2010. 510 с.
- Голубничий В.** До питання про національність «місцевого капіталу». *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2 т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2.
- Гонимов И.А.** Старая Юзовка. 1869-1905. [Сталино]: Сталинское обл. изд-во, 1953. 224 с.
- Городченко В.** Брянскому заводу 130 лет. *Gorod.dp.ua*. 2017. URL: <https://gorod.dp.ua/news/131988>
- Гусева Н.А.** Дружковка: Путеводитель. Донецк: Донбасс, 1980. 64 с.
- Дадашов О.С., Татаринцов С.Й.** Витоки солевидобутку в Донбасі. Артемівськ: Печатный двор, 2009. 86 с.
- Довжук І.В.** До питання про діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу наприкінці XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2002. Вип. 5. С. 31-35.
- Енциклопедія Криворіжжя: у 2 т. / упоряд. В.П. Бухтіяров. Кривий Ріг: ЯФФА, 2005. 1506 с.
- Ефремов А.С., Курило В.С.** История Луганского края. Луганск: Альма-матер, 2003. 427 с.
- Жукова Н.** Заводу немає, але є історія. Митці зняли з підлітками з Соледача відео про знищений завод вогнетривів (ВІДЕО, ФОТО). *Вільне радіо*. 2021, 3 березня. URL: <https://bit.ly/4brKeZX>
- История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область / Гл. редкол.: Ерхов Г.П. (пред.) и др. Киев: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1976. 811 с.
- Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Дніпропетровська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. 958 с.
- Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.
- Куліков В.О.** Підприємства і суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр.: дис... д. іст. н. Харків, 2021. 388 с.
- Лазебник В.** Иноземні інвестиції в Україні. Кінець XIX – початок XX ст. *Fashion of Diplomacy in Ukraine*. 2017. № 5. С. 8-9.
- Лазебник В.** Иноземні інвестиції та цінні папери акціонерних товариств часів першої індустріалізації України. 1870-1918 рр. *Вісник Національного музею історії України*. 2019. № 4. С. 145-154.
- Молчанов В.Б.** Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 106 с.
- Неизвестные шахты города Димитров. *Рудниково-ловізька залізниця*. URL: <https://bit.ly/3P8khG2>
- Петров А.Ю., Петров Ю.А.** Густав Гартман и его воспоминания о Луганском заводе. *Экономическая история: ежегодник*. 2009. Т. 2008. С. 453-470.
- Пірко В.О.** Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.
- Разуваева Н.** Завод земледельческих машин братьев Франца и Ивана Францовичей Каршевских. *Никополь и стар, и млад...* 2019. URL: <https://cutt.ly/UtUYeCYk>
- Семенов П.** Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. 3. Санкт-Петербург: В типографии В. Базобразова и Комп., 1867. 774 с.
- Серафимович А.С.** Собрание сочинений: в 4 т. Т. 2. Москва: Издательство «Правда», 1980. 416 с.
- Сердце украинской металлургии: ММКИ 125 лет. *Метинвест Медиа*. URL:

- <https://metinvest.media/ru/page/serdce-ukrainskoy-metallurgii-mmki-125-let>
- Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л.** Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (аналітична доповідь). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
- Ковалева Д.** (ред.). «Содовые» деньги. Как Лисичанск 1860-х стал для бельгийских химиков источником колоссального состояния. NV. 2021, 2 ноября. URL: <https://cutt.ly/RtUO40gW>
- Соколовский Г.** История города, сложенного из кирпичей. Харьков, 2021. 260 с.
- Сорокин А.И.** Протекционизм и промышленное развитие России в XIX веке. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 5. 2009. Вып. 4. С. 83-93.
- Супрун Н.** Імпорт капіталу як чинник розвитку ринкового середовища та економічної інтеграції на межі XIX-XX ст. *Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин* / В.В. Небрат, Н.О.Горін та ін.; за ред. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. С. 125-147.
- Татаринов С.И.** Бахмут: очерки истории. 1783-1917. Артемовск, 2001. 140 с.
- Татаринов С.Й., Федотов С.А.** Етнічна історія північно-східної Донеччини (XVIII – початок XX ст.): культурологічне дослідження. [Донецьк], [2013]. 103 с.
- Темник Ю.А.** Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795-1887 гг.). Т. I: Выдающиеся деятели науки и техники XVIII-XIX веков. Луганск: Шико, 2004. 530 с.
- Тиме И.** Современное состояние техники на южно-русских заводах и рудниках. *Горный журнал*. 1897. № 2 (февраль). С. 9-44.
- Ткаченко Д.** Слов'янськ. Наш край у другій половині XIX – на початку XX ст. URL: <https://www.calameo.com/read/00794914243ef7201fd91>
- Третяков К.М., Татаринов С.Й.** Нариси історії економіки та промисловості Донбасу (з 18 до початку 20 ст.): навчальний посібник. Артемівськ, 2010. 132 с.
- Кавун М.** Верхньодніпровську – 225. Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2005 рік: бібліограф. видання / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2004. С. 163-166.
- Шатров М.** Город на трёх холмах. Дніпро: Промінь, 1966. 329 с.
- Шевченко А.В.** Як починалась Горлівка? Горлівка, 1997. 86 с.
- Шруб К.** Заводы «Шодуар»: Тройной юбилей символов металлургии Днепра. *Gorod.dp.ua*. 2019. URL: <https://gorod.dp.ua/news/166418>
- Щербаков И.В.** Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.). *Экономическая история: ежегодник*. 2008. Т. 2007. С. 59-117.
- Щербініна О.В.** Іноземний капітал в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861-1914): дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2000. 241 арк.
- Edwards S.** Hughesovka: A Welsh Enterprise in Imperial Russia. Cardiff, 1992. 72 p.
- McKay J.P.** Pioneers for profit; foreign entrepreneurship and Russian industrialization, 1885-1913. 442 p.

Перше надходження – 06.02.2026
Прийнято до друку – 03.03.2026
Оприлюднено на сайті – 19.03.2026